

valamint CVCCV-C, illetőleg CVCCV-CC morfofonológiai struktúrájuk. Külön-külön egyedi névi, de még összességükben vett adataik száma és ad hoc jellege nem elegendő arra, hogy a *Petlen* és a *Petlend* változási sorrendiségét meg lehetne határozni, az utóbbi kétségtelenül jóval nagyobb mennyiségű adata sem eléggé útbaigazító e tekintetben, bár mind a kezdő, mind az utolsó változási állomásra bő lehetőséget ad. Azért a *Petlen* alak is föltétlenül korai, sőt a helynév legelső felbukkanása is ilyen: 1217: „p. *Pethlen*” (GYÖRFFY 4: 175): utána 1311: *Pethlend* (uo.)...; van továbbá máig eljövő *Petlen* is: *Petlen*-puszta (CSÁNKI 3: 624), de ugyanez már 1230-ból: *Petlend* (uo.). — A helynév névközépi *tl* szókapcsolata helyén itt-ott találhatunk *kl*-es írott formát: 1380: *Peklend* (CSÁNKI 2: 342), l. még *Peklyeen* is (uo.). Ez vagy szláv nyelvi analógiás hatás (l. KISS: i. h. 165), a nevezett hely ugyanis R. Valkó megyei; vagy magyar nyelvi páros mássalhangzó-változás, vö. *Szatmár* > *Szadmár*, *Csitvánd* > *Csikvánd* stb. A helynév alakváltozataként mutatkozik még a *Betlend*, *Beklend*, l. 1413: *Tóthbeklend* (CSÁNKI 2: 342), 1424: *Bethlend* (CSÁNKI 5: 727) stb., ez a *Betlehem*-ből lett számos *Betlen* helynév népetimológias hatása, etimológiailag semmi közük a *Petlend*-hez. A „mi” nevünk *Petlet* ö v é t ismeretlen eredetűnek kell tekintetni továbbra is.

BENKŐ LORÁND

HELYNÉVGYŰJTÉS ÉS TUDOMÁNYOS KUTATÁS

Névkutatóink között aligha találánánk olyat, akinek a keze között több név megfordult volna, mint amennyivel Ördög Ferenc foglalkozott munkája során. Több névfajta részese-sített figyelemben időben és térben tág határok között: az Árpád-kortól napjainkig, Zalától Tolnán át Hevesig. Csodálatra méltó lelkierővel képes belefogni szinte beláthatatlan végű munkákba is, s ami még ennél is nagyobb elismerést érdemel: e feladatoknak Ördög Ferenc rendre a végére is ér. Kiadta Zala megye 18. századból való népességösszeírásait, elkészítette Csánki Dezső történeti földrajzának a helynévmutatóját, és csaknem két évtizeden át a Nemzetközi Névtani Társaság folyóirata, az *Onoma* számára folyamatosan összeállította a magyar névkutatás bibliográfiáját. A legtöbb energiáját azonban alighanem az országos helynévgyűjtés kötötte le.

Én magam is ennek kapcsán ismertem meg őt még középiskolás koromban, 1969-ben, amikor a pápai Türr István Gimnázium honismereti szakkörének tagjaként Révfülöpön helynévgyűjtő táborban vettem részt. A helynévgyűjtés alapjait a szakkört vezető Tüngli Gyula tanár úr mellett Végh József, Mikesey Sándor és Ördög Ferenc ismertette meg velünk. Közülük is Ördög Ferenc volt az elsőként szereplő előadó, így számomra ő volt az első „élő” nyelvész, akit láthattam, hallgathattam. Az ottani foglalkozások akkor nagy élményt jelentettek számomra, azt azonban csak jóval később tudtam meg, hogy milyen kiváló névkutatók útmutatásait követve tehettem meg a nyelvészpálya irányába vezető legelső lépéseket. Néhány év múlva, a Pápai járás helynévgyűjteményének elkészítése során Ördög Ferenc már mint a kötet munkatársát üdvözölt a közös megbeszéléseken, és gondos figyelme pályám további szakaszain is elkísért. Segítőkézségét a továbbiakban a tanítványaim is éppúgy érezhették, mint én magam.

Személyes érdeklődésem túl a fenti mozzanatok talán kellően magyarázzák, hogy tisztelgő dolgozatommal Ördög Ferenc helynévkutatói munkásságához kívánok

kapcsolódni. Mondandóm aktualitásának megvilágításához még egy körülményről kell szólnom. Az utóbbi időben viszonylag többet foglalkoztam a magyar helynévkutatás legújabb kori történetével. Az eredményeket számba véve végigolvastam az utóbbi fél évszázad ide vonatkozó szakirodalmát, s ennek során érzékelhettem azt is, hogy maguk a helynévkutatók hogyan viszonyulnak kutatási területük egészéhez és egyes részeihez. Tapasztalataim alapján úgy látom, hogy a magyar onomasztika egyik legkönnyebben kitapintható belső ellentmondása a helynévgyűjtés és a tudományos feldolgozás között feszül. Egyrészt érthető, ha a kutatók akár ennek, akár annak a helyzetével, eredményeivel nincsenek maradéktalanul megelégedve, hiszen ez a fajta elégedetlenség magának a tudományos kutatómunkának is a forrása. Másrészt viszont a reális értéktudat is fontos feltétele a tudományos kérdésekben való előrelépésnek.

A továbbiakban ezért azt kísérem meg fölmérni, hogy az utóbbi évtizedekben közzétett helynévgyűjtemények hogyan, milyen területeken járultak hozzá a helynévkutatás előtt álló tudományos problémák megoldásához. Azt, hogy szemlémben a zalai kötet és más olyan munkák, amelyekben Ördög Ferencnek meghatározó része volt, a többieknél nagyobb súllyal szerepelnek, a jeles alkalom mellett az írás címezettje iránt érzett megkülönböztetett tiszteletem is magyarázza.

A Zala megye földrajzi neveinek az összegyűjtését szorgalmazó gondolat 1961-ben vetődött föl. A gyűjtés tudományos tervét Végh József és Ördög Ferenc dolgozta ki. Az egyes településeken önkéntes munkatársak, főleg pedagógusok végezték el a gyűjtőmunkát. Az anyagot Markó Imre Lehel, Ördög Ferenc és Kerecsényi Edit tették közzé, azaz ők vállaltak szakmai szempontból garanciát a gyűjtemény hitelességéért. A kötetet, amely 1964-ben jelent meg Zalaegerszezen, Papp László és Végh József szerkesztette.

A *Zala megye földrajzi nevei* gyűjtési módszerével, közreadásának formájával mintát teremtett a magyar helynévkutatásban. A később megjelent adattárak ugyan egyes részleteikben eltértek ettől a modelltől, sőt másfajta elképzelések is megvalósultak, ám a sorozat ennek ellenére lényegében egységes maradt. A zalai helynévgyűjtemény első volt ugyan a maga nemében, de nem előzmények nélküli. Az egyes települések határában található helynévanyag gyűjtésére már a 19. század közepe óta többen vállalkoztak, közvetlen indítatásként azonban leginkább Szabó T. Attilának az 1930-as években kifejtett és a következő időszakban Erdélyben megvalósított programja említhető. Sajnálatos tudománypolitikai okok miatt azonban ez a kezdeményezés nem folytatódhatott. Csak 1958-ban, a magyar névkutatók első konferenciáján nyílt lehetőség arra, hogy zárszavában BÁRCZI GÉZA felvesse: mindent meg kell tenni „a földrajzinév-kutatás országos hálózatának kiépítésére” (NévtVizsg. 16).

A zalai kötet e törekvések első eredményeképpen készült el. Nemcsak a gyűjtemény létrehozásában mutatkozott meg az alkotók lelkesültsége, hanem a megjelenést követő szakmai fogadtatás is hasonló volt. Ezzel kapcsolatban nem csupán — és talán nem is elsősorban — a számos hazai és külföldi recenzióra kell utalni, hanem azokra a tanulmányokra, amelyek nyilvánvalóan a Zala megye földrajzi nevei ösztönző hatására születtek meg. A magyar helynévkutatás erős történeti irányultságából és a gyűjtések archaizmusokat kereső szándékából szinte szükségszerűen következett, hogy leghamarabb a történeti névkutatás mutatta fel, hogyan, mire is lehet felhasználni az élőnyelvi adattárakat.

A zalai kötet megjelenése kapcsán PAIS DEZSŐ két tanulmányban is bizonyította, hogy a mai helynevek alkalmasak a középkori adatok névrajzának pontosítására, végső

oron pedig a középkori népességi és történeti viszonyoknak más forrásokat kiegészítő rekonstruálására. PAIS Zalaegerszeg díszpolgári oklevelének átvételére „diplomamunkát” készített a város határába beleolvadt *Ola* középkori falu nevének eredetéről (MNy. 60: 282–90). Mivel a puszta személynévből alakult helynevet végső soron olyan török eredetű személynévre vezet vissza, amelyet a lótarás fogalomkörébe tartozónak mond, az etimológia alátámasztására e körből hoz törökségi kapcsolatokra utaló, illetve a lovászattal kapcsolatos neveket a környék történeti és jelenkori névanyagából. Mivel e munkáját éppen a zalai névtár ünnepélyes bemutatása alkalmából ismertette, a gyűjtemény adatait nem használhatta fel benne. Későbbi dolgozatában (MNy. 62: 69–72) azonban ehhez újabb adalékokat közölt, és névvizsgálatokat végzett az új kiadvány segítségével. Bemutatta Egerszeg *Csilla* nevű határrészének valószínűsíthető törökségi összefüggéseit, valamint az *Öt(t)evény* nevek révén régi pannóniai közlekedési út nyomvonalát kísérelte meg rekonstruálni. PAIS a tanulmányt módszertani mintának is szánta, mint azt a záró gondolatokban meg is fogalmazta: „Ennyi — gondolom — elegendő lesz annak a bemutatására, hogy én — ha módom lenne rá — miképpen tudnám használni a gyűjteményt. És meg vagyok győződve, hogy mások — igen sokan — még különb sikerrel merítenek ebből a páratlan bőséggel áradó forrásból.” (i. m. 72).

KUBINYI LÁSZLÓ Csánki Dezső történeti földrajzához közölt okleveles adalékokat a régi Zala megye területéről (MNy. 61: 412–9). Az egyes helyek azonosításában, a lokalizáció pontosításában sok esetben sikeresen használta fel a Zala megye földrajzi nevei mai helynévanyagát. KAZMÉR MIKLÓS a *falva* > *fa* változáson átment nevek lokalizációját pontosította a zalai névtár adatainak a segítségével: nyolc olyan e típusba tartozó egykori településnevet említve, amely ma határnévként él (MNy. 61: 338–9). A szerző az adattár anyagát később A »falu« a magyar helynevekben (Bp., 1970) című monográfiájában is hasznosította.

A névföldrajzi kutatásoknak korábban nem volt nagy hagyománya a magyar helynévkutatásban. Pedig a helynevekben igen gyakran előforduló földrajzi köznevek különösen jó lehetőséget adnak az ilyen vizsgálatokra. Ezt mutatta be KÁLMÁN BÉLA Helynévkutatás és szóföldrajz című tanulmányában (NytudÉrt. 58: 344–50), amelyben középkori forráskiadványok alapján tekintette át régi vízrajzi közneveink (*ág, ásvány, aszó, ér, fok, jó* stb.) szóföldrajzi megoszlását. Az elterjedést szemléletes térképek is ábrázolják. A zalai helynévgyűjtemény arra készítette a szerzőt, hogy e vizsgálatot Zala megye mai helynévanyagán is elvégezze, s ezek alapján megállapítsa, hogy „a mai víznevek második tagjaként előforduló szavak korántsem szeszélyes összevisszaságban, hanem bizonyos rendszer szerint helyezkednek el” (i. m. 349).

A fenti sort folytathatnánk, úgy gondolom azonban, e néhány példa is elég arra, hogy jelezze: a friss forrásanyagnak a tudomány vérkeringésébe való bekerülése pezsztően hatott a kutatómunkára is. A továbbiakban azt tekintem át, hogy ez a hatás hosszabb távon leginkább mely kutatási területeken mutatkozott meg.

A magyar helynévkutatás legnagyobb hagyományú, talán legfejlettebb részlege a névféjtés. A korszerű etimológia a néveredetet és a névtörténetet szoros egységben látatja, s ehhez gazdag történeti adatolást igényel. A mai helynévanyag azonban itt is sokrétűen felhasználható: mint a nyelvi átalakulási folyamat mai stádiuma vonatkozási pontot jelent régi helynévkincsünk megfejtéséhez. A magyar helynév-etimológia eredményeinek nagyszerű összegzésében, KISS LAJOS művében, a Földrajzi nevek etimológiai szótárában számos példát találunk arra, hogy évszázadok óta, akár az Árpád-kortól folyama-

tosan meglévő nevek mai változatait a szerző valamelyik újabb névgyűjteményünkben mutatja be. A közvetlen megfelelés mellett egy-egy tárgyalt név magyarázatához sokszor más, az élő anyagban meglévő névpéldák adnak analógiájuk révén biztos támaszt. Nemcsak a FNESz.-ben találhatunk azonban olyan példákat, amelyeket az újabb névtárak hoztak az etimológusok elé, hanem az 1980-as évektől a leginkább folyóiratokban publikált névfejtések között is szemmel láthatóan megszorodott a mikrotoponimák magyarázatával foglalkozó írások száma. A szakemberek leginkább olyan neveket vettek ezek közül vizsgálat alá, amelyek keletkezésének, változásának elemzése általános név- és nyelvtörténeti, esetleg kultúrtörténeti, helytörténeti tanulsággal is jár.

Az etimológiai jellegű vizsgálatokban a többnyire viszonylag csekély történeti anyagot tartalmazó élőnyelvi gyűjtemények neveit a kutatók más forrásokból való adatokkal is természetesen kiegészítik. Van azonban a kutatásoknak olyan területe is, ahol az élőnyelvi anyag önmagában is elegendő vizsgálati tárgyként. A leíró jellegű névtani közelítésmód megerősödése a magyar helynévkutatásban jórészt éppen az újabb névtárak ösztönző hatásának tulajdonítható. Ez az elmúlt évtizedekben leginkább a neveket alkotó szókincs vizsgálatában nyilvánult meg. A kutatások jellegének, irányainak és eredményeinek szemléltetésére néhány fontosabb dolgot említek meg csupán a számos e témában született írás közül.

A helynévalkotó szókincs vizsgálatával a kutatók a névszerkezeti vizsgálatokhoz éppúgy hozzájárulnak, mint a nevek szemantikai és lexikális arculatának jellemzéséhez. E téren a kutatások emellett igen gyakran névföldrajzi — ÖRDÖG FERENC műszóhasználatával: onomatodialektológiai (Baranyai Művelődés 1989: 27–33) — szempontokat is érvényesítenek.

A helynévalkotó szókincs nagyobb csoportjai között kiemelkedő jelentősége van a földrajzi közneveknek. E szavak fontosságuk miatt a legtöbb helynévgyűjteményben is fel vannak sorolva jelentéseikkel együtt. VÖRÖS OTTÓ önálló könyvben (Vízrajzi köznevek szóföldrajzi és jelentéstani vizsgálata. MNyTK. 211. Bp., 1999) foglalkozott azokkal a vízrajzi köznevekkel, amelyek Vas megye és a szomszédos területek jelenkori névanyagában szerepelnek. A több mint 50.000 név 15%-ában talált vízrajzi közzsót, s bemutatta ezek szóföldrajzi jellegzetességeit is. PESTI JÁNOS a *ság, ség* és a *séd* vizsgálatát végezte el nagyrészt dél-dunántúli helynévgyűjtemények alapján, elsősorban a területi jellemzők bemutatására helyezve a hangsúlyt (NÉ. 12: 32–53). Szóföldrajzi szempontokra is épít HAJDÚ MIHÁLYNAK a *szér* történetét tárgyaló, adatokban igen gazdag tanulmánya (NÉ. 11: 41–8, 12: 55–65), amelyhez fontos adalékokkal járult hozzá VARGA MÁRIA *szér, szeg* és más Zala megyei falurésznevekről írott dolgozata (MNyTK. 183: 192–4).

Sokan írtak a helynevekben szintén gyakori növénynevekről is. Ezek közül itt csupán egy fiatal kutatónak, ZÁNTÓ EDINÁNAK a dolgozatát említem meg, amelyben nyolc járás vagy hasonló nagyságú terület összes nevéből emelte ki azt a négyezret, amelyben növény jelölő szó szerepel (NÉ. 20: 104–21). A statisztikai szempontok mellett előtérbe állította a névrendszertani elemzést is, bemutatva a névcsaládok kialakulásának okait és folyamatát.

KÁLNÁSI ÁRPÁD a saját maga által gyűjtött és közzétett helynévanyag szókincsét számos tanulmányban és a Szatmári helynévtípusok és történeti rétegződésük (Debrecen, 1996) című monográfiájában dolgozta fel sokféle szempontból: bemutatva e szavak névszerkezeti szerepét, szóföldrajzi jellemzőit. Hasonlóan gazdag elemzéseket végzett a névalkotó szókincsen BÍRÓ FERENC több terjedelmes tanulmányában és Nyelvi-típoló-

giai vizsgálatok Körösladány helynévrendszerében (Eger, 2002) című összegző munkájában.

A névgyűjteményekben megjelenő újabb kori helynévanyag sokfélesége, szerkezeti gazdagsága révén különösen alkalmas a névszerkezeti vizsgálatokra is. E téren többféle közelítésmódot alkalmaztak, eltérő — egymással gyakran vitázó — felfogást fejtettek ki névkutatóink. Az elemzések azonban jórészt elméleti szinten maradtak, nagyszámú névanyag szerkezeti szempontú vizsgálatára csak kevesen vállalkoztak. Érdekes, hogy e téren a gyakorlati feldolgozásban legtöbbször az egyébként inkább elméleti szinten vizsgálódó J. SOLTÉSZ KATALIN tette: a szónév – jelnév – kombinált név fogalmainak kimunkálásához (A tulajdonnév funkciója és jelentése. Bp., 1979. 31–2) például az Egri járás egész helynévanyagát feldolgozta. A helynévtárak mikrotoponimái között nagy bőséggel fordulnak elő az ún. „szokatlan” alaki szerkezetű nevek, amelyekről szintén J. SOLTÉSZ KATALIN írta a legátfogóbb áttekintést (Baranyai Művelődés 1989: 46–53), ugyancsak terjedelmes névtárak anyagára támaszkodva. A névutós helynevek különösségét elismerve egyszersmind rendszertani helyüket is kijelölte SEBESTYÉN ÁRPÁD (ETFTK. 24: 66–88), s ezzel azt is bemutatta, hogy a konkrét névvizsgálat hogyan kapcsolódhat névelméleti kérdésekhez is.

Jóval kevesebb feldolgozást említhetünk meg a nevek fonológiai, morfofonológiai jellemzésének területéről, pedig a kellően pontos, de a fonetikai részleteket mellőző lejegyzés révén erre is kitűnő lehetőség nyílna. Leginkább a gyűjtemények dialektológiai hasznosítására került sor e téren, aminek a különlegességét az a körülmény adja, hogy a vizsgált hangtani jelenségekre a kérdéses területek minden egyes településéről kaphatnak adatokat a kutatók a helynévtárak anyagából. Ezúttal csak néhány dunántúli példát említek e körből: GUTTMANN MIKLÓS a Lendva környéki ö-zést vizsgálta (NÉ. 21: 407–10), KIRÁLY LAJOS Somogyból (MNYTK. 160: 199–206), MOLNÁR ZOLTÁN pedig Szombathely környékéről (MNYTK. 183: 146–50) adott a helynevek alapján dialektológiai illusztrációt a hangtan területéről.

A magyar helynevek határozói ragozását nehéz szabályokba foglalni. Ez a széles körben ismert településnevekre is igaz, s még inkább érvényes a mikrotoponimák körére. Az e témába vágó nem túl gazdag szakirodalom a morfológiai és fonológiai szempontok mellett újabban szociolingvisztikai szemlélettel is közelít a kérdéshez. A helynévgyűjtemények bőséges adatállományának — vagy akár csak egy kisebb részletének — az ilyen irányú feldolgozása azonban mindeztáig nem történt meg. E kutatásokban kiinduló pontként leginkább SZABÓ GÉZA eredményeire lehet támaszkodni (NytudÉrt. 70: 116–21, MNYTK. 160: 137–9).

A helynév-szociológia a magyar onomasztikában határozott kutatási irányként sajnos mindmáig nem jelent meg. Pedig a vizsgálatokhoz már bő három évtizeddel ezelőtt jó alapokat teremtettek MEZŐ ANDRÁS tanulmányai (pl. NytudÉrt. 70: 315–20). Különösen sajnálatos e terület elhanyagoltsága amiatt is, hogy a magyar nyelvtudománynak időközben a szociolingvisztika fontos diszciplínájává vált, s hogy a külföldi névtani kutatásokban is egyre népszerűbbek lettek a névszociológiai szempontokra építő megközelítések. Az egyik ígéretes kutatási területre, az élőnyelvi és az írásbeli nevek különbségére ÖRDÖG FERENC is felhívta a figyelmet, megállapítva, hogy „a nyelvi rendszerben nincs még egy olyan nyelvi jel, amely alaki, szerkezeti stb. szempontból annyi és akkora különbséget mutatna a két nyelvhasználati terület, a hivatalos és a szóbeli között, mint a

tulajdonnév, legfőképpen pedig a személy- és a helynév” (Baranyai Művelődés 1989: 28).

A helynévgyűjtemények közzététele során is merültek fel névszociológiai problémák, különösen azokban a gyűjtésekben, amelyek évtizedekkel ezelőtt indultak el, de különböző okoknál fogva csak a közelmúltban értek célba, azaz váltak publikussá. Helynévtáraink első „generációja” még olyan adatközlők sorát szólaltathatta meg, akik a 19. században születtek, s így az általuk ismertett helynévkincs több nemzedékkel ezelőtti állapotokat mutat. Egy-egy ma elvégzett gyűjtés eredményének az összevetése a névtárakban rögzített állapottal ezért nagyon tanulságos lehet mind a névrendszer, mind pedig a névhasználat változásának vizsgálatában. Egy ilyen elemzés emellett általános névtörténeti tanulságokkal is járhat.

Az utóbbi évtizedekben megjelent névgyűjtemények az ország nagyobbik felének — közte nagyobb összefüggő területeknek is — a helyneveit tartalmazzák. (Rosszabb a helyzet azonban, ha reálisabb vonatkozási rendszerként a magyar nyelvterületről beszélünk.) Egyre jogosabb tehát a névkutatással szemben az az elvárás, hogy a gyűjtemények alapján a névkincs egészére is érvényes összefoglaló feldolgozás születessen. Mint kiterjedtebb területre vonatkozó munkát KÁLNÁSI ÁRPÁD fent már érintett szatmári helynévmonográfiáját említhetjük meg. Olyan szintézisre is szükség lenne azonban, mint amelyet EERO KIVINIEMI írt — mintegy egymillió helynévadat felhasználásával — a finn helynevekről (Perustietoa paikannimistä. Helsinki, 1990). Ilyen elemzések elkészítésére azonban — ahogyan az ő példája is bizonyítja — csakis nagyméretű számítógépes adatbázisok létrehozásával nyílik lehetőség.

A magyar helynévgyűjtemények óriási anyagot biztosítottak eddig is a tudományos kutatómunka számára, amely a megfelelő mértékben fel is használta ezeket a vizsgálatokban. A felhasználás hatékonyságát azonban hatalmas mértékben javítaná, ha megkezdődne ezeknek a gyűjteményeknek a — mindenki számára elérhető — számítógépes adatbázisokba rendezése. Ennek elindításához egy széleskörű együttműködésen alapuló pályázati keret teremthetne jó lehetőséget. A magyar névkutatás ügyét azonban leginkább az lendítené előre, ha — úgy, mint sok más országban, közte Finnországban is — önálló névkutató intézetben néhány főhivatású kutató foglalkozhatna a nevek interdisciplináris vizsgálatával.

HOFFMANN ISTVÁN

HETES ÉS HETÉS¹

1. E szópár sorsa régóta foglalkoztat. Először akkor volt alkalmam történetükről mélyebben elgondolkodni, amikor A magyar tájnévadás című könyvemem írtam (NytudÉrt. 126. sz. 1988). A *Hetés* tájnév szócikkének összeállításakor Szentmihályi Imrének, a zalaegerszegi Göcseji Falumúzeum igazgatójának levéltári gyűjtésére és Ördög Ferenc értékes megjegyzéseire is támaszkodhattam. Mielőtt újabb névtörténeti gondolataimat

¹ Egy készülő nagyobb tanulmány fejezete.